

Гамалія К. М.

завідувач кафедри дизайну одягу,
Київський національний університет
культури і мистецтв

ПРАДАВНЯ ЦИВІЛІЗАЦІЯ ДОЛИНИ ІНДУ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗКВІТ ТА ЗАГИБЕЛЬ

Анотація. У статті показано, що індська цивілізація відзначалася доволі високим рівнем містобудівельної культури та санітарно-гігієнічного комфорту. Розглянуто гіпотези вчених стосовно причин її загибелі.

Ключові слова: цивілізація, культура, містобудівництво, розквіт, падіння.

Аннотация. Гамалея Е. Н. Древняя цивилизация долины Инда: становление, расцвет и падение. В статье показано, что индская цивилизация отличалась довольно высоким уровнем градостроительной культуры и санитарно-гигиенического комфорта. Рассматриваются гипотезы ученых относительно причин её гибели.

Ключевые слова: цивилизация, культура, градостроение, расцвет, падение.

Annotation. Gamaliia K. N. The ancient civilization of the Indus valley: its formation, flowering and collapse. The article shows that Indus civilization differed quite a high level of urban-planning culture and sanitary-hygienic comfort. The hypothesis of scientists about the causes of its collapse is considered.

Key words: civilization, culture, town-building, flowering, collapse.

Постановка проблеми. Поняття “цивілізація” пов’язане з процесом виникнення і розвитку міст, які складають один із найважливіших факторів в житті кожної країни. Місто зазвичай стає осередком концентрації влади, а наявність одного чи декількох міст означає існування держави. Перші дослідники цивілізаційних процесів в Індії були переконані в тому, що найбільш значні індійські міста виникли лише у I тисячолітті до н. е. Їхніми будівничими були нащадки воюючих кочових племен бронзового віку – аріїв, що проникли в Індію з північно-західних країн. З середини II до початку I тисячоліття до н. е. вони воювали між собою та з місцевими племенами, після чого в басейні Гангу поступово почав розгортатися цивілізаційний процес, і першим крупним індійським містом стала Патна. Такі уявлення склалися у дослідників, що спиралися на відомості з найдавніших санскритських книг, зміст яких мав здебільшого легендарний та міфологічний характер. Проте пізніше значно надійніші дані археологічних досліджень довели, як вважає Д. Косамбі, що «більше чотирьох тисяч років тому давнє населення басейну Інду створило високорозвинену міську культуру, яка не поступається таким вогнищам світової цивілізації, як Месопотамія та давній Єгипет, а у деяких відношеннях і переважає їх» [1, с. 87]. На думку академіка В. В. Струве “відкриття у Мохенджо-Даро, Хараппі та інших пунктах долини Інду найдавнішої індійської культури може бути порівняно за своєю значущістю для вивчення історії людства з відкриттям у межах Греції крито-мікенської культури” [2, с. 51].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення різних аспектів індської цивілізації звертались вчені багатьох країн: у другій половині XX століття англійці Е. Маккей (1951) та А. Бешем (1954), індійці Б. Лунія (1951) та Д. Косамбі (1956), росіяни Г. М. Борнгард-Левін та Г. Ф. Ільїн (1969); на початку XXI століття українці Ю. В. Павленко (2002) та Ю. Г. Репін (2012). Завдяки їхнім зусиллям був з’ясований початок урбаністичних процесів у долині Інду, встановлено характер торгівельних зв’язків та підтверджено існування взаємовпливу культур давніх народів.

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити особливості способу життя давнього населення долини Інду, причини злету та падіння їхньої культури.

Викладення матеріалу. Перші наукові розкопки пам’ятників індської цивілізації розпочав у 1921 р. індійський археолог Рай Бахадур Дайя Рам Сахні, який виявив в окрузі Монтгомері у західному Пенджабі (назва Пенджаб означає “країна п’яти вод”) залишки невідомої до того древньої культури у вигляді решток міста, згодом названої Хараппа. Проте будинки колишнього міського поселення були зруйновані або використані для наступних будівельних робіт, і відновити план міста стало неможливо. У 1922 р. Р. Д. Банерджі в окрузі Ларкана у Синді, на пагорбі Мохенджо-Даро (у перекладі з мови синді – “Пагорб мертвих”), розташованому на вузькій смузі землі між Індом та каналом Західний Нара, відкрив залишки іншого міського центру. Місто залягало на глибині 12 м і його заснування датується приблизно XXV ст.

Надійшла до редакції 17.12.2012

до н. е. – часом, коли формувалася давньогрецька цивілізація на Криті. Давні індські міста знаходилися на території нинішнього західного Пакістану, на берегах річок (Мохенджо-Даро на самому Інді, а Хараппа – на його крупному притоці – Раві), які згодом змінили своє річище. Отже, так звана індська або хараппська цивілізація теж виникла у великому річковому басейні, майже водночас з давніми культурами Єгипту, Ассирії та Вавілонії, і долина Інду за своїм значенням у розвитку людства стоїть в одному ряду з долинами Тигру та Євфрату [3].

Численні наукові експедиції під керівництвом європейських, індійських та пакістанських археологів (Дж Маршалла, Н. Маджумадара, Е. Маккея, М. Ватса, М. Уілера та ін.) продовжили справу, розпочату Сахні та Банерджі, і здобули чимало нових даних, що характеризують особливості Індської (хараппської) цивілізації. Поселення хараппської культури, знайдені спочатку у долині Інду, стали відомі на території більше 1100 км з півночі на південь і більше ніж 1500 км з заходу на схід. Нові археологічні дослідження довели, що ця культура охоплювала долину Інду, Гуджарат, області Раджастана, верхів'я Джамни (притоку Гангу). Територіально вона переважала цивілізації Єгипту та Месопотамії і займала цю площу впродовж століть своєї історії. Однаково чітке планування міст, однаковий розмір та форма будівельної цегли на всій території хараппської культури свідчать про існування тут централізованої держави. Серед численних міст та поселень найкраще дослідженими виявилися Мохенджо-Даро та Хараппа, завдяки розкопкам яких можна уявити ступінь її розвитку.

Місто Мохенджо-Даро було розашовано на правому березі Інда, у 250 мілях від його гирла. Воно займало площу не менше ніж 2,5 кв. км, а можливо і більшу, але його околиці поховані під відкладеннями річкового мулу. За таких розмірів міста його населення могло складати 100 і більше тис. мешканців. Будівництво його велось за попередньо розробленим планом, і воно так само як і Хараппа, його місто-близнюк – найдавніші з населених пунктів, де відмічено схему міського планування. Навіть у давніх містах Шумеру таке чітке планування не мало місця, хоча слід брати до уваги, що Мохенджо-Даро і Хараппа виникли на пласкій алювіальній рівнині, що значно полегшило складання плану. Масивні стіни захищали місто Мохенджо-Даро, сплановане у формі правильного чотирикутника, поділеного на 12 кварталів геометрично чіткою сіткою прямих вулиць, три з яких були орієнтовані з півночі на південь, а дві – зі сходу на захід, і перехрещувались під прямим кутом. Кожна з них була оснащена складною дренажною системою з ямами-відстійниками. Ширина головних вулиць доходила до 10 м, до них сходились менші вулички і провулки, іноді такі вузькі, що ними не могли проїжджати повозки. До того ж дорожнє покриття в місті було відсутнє, і у період мусонів і дощів просуватися в ньому взагалі було дуже важко. Однак під час розкопок у Хараппі повздовж цитаделі була виявлена спеціальна дорога процесій, якою могли проходити військові або цивільні під час свят та змагань.

В обох великих містах не було знайдено жодної кам'яної будівлі. Будинки зводилися з обпаленої цегли, здатної слугувати довгий час в умовах вологого клімату. Іноді користувалися і цеглою-сирцем, який був дешевшим і до того ж зберігав прохолоду влітку. Кладка робилася з перев'язом, проте подекуди вертикальні шви суміжних рядів цегли співпадали, що справляє враження подібності, але не тотожності з будівельною практикою Ура III тисячоліття. Зв'язуючим матеріалом був спеціальний розчин мулу, а при необхідності зберігати особливо міцне зчеплення використовували розчин вапняку. В місті існували жилі будинки та громадські будівлі. Будинки заможних громадян були більшими за розміром і мали два або більше поверхів. Було виявлено також залишки жител для робітників: паралельні ряди двокімнатних халуп, проте кращих за тих, у яких до сьогодні живуть індійські бідняки-кулі. Взагалі будинки зводилися, враховуючи невеликий ріст населення: обмір знайдених у Мохенджо-Даро кістяків показав, що середній ріст чоловіків дорівнював від 1 м 55 см до 1 м 64 см. Вхід до будинку зазвичай розташовувався зі сторони бокового провулку. Вузькі двері робилися з дерева, так само як і пласкі дахи. Вікон у будинках не було, і світло проходило крізь спеціальні отвори у верхній частині стін, закриті ґратами з глини чи алебастру. На вулицю виходили глухі стіни, що не мали жодних архітектурних прикрас.

Всередині будинків знаходилися внутрішні дворики з вогнищем під навісом. Різні за розміром будинки зводилися за схожим планом: кімнати розташовувались навкруг прямокутного двору. Усього в них налічувалось до 30 кімнат, серед них спеціальні кімнати для слуг та сторожі. Внутрішні стіни будинків вкривалися розчином мулу, і якщо на них і був колись нанесений розпис, він зник повністю. Крім житлових приміщень в будинках були господарчі приміщення, комори для продуктів, кухні. Підлога в кімнатах була земляна, утрамбована і вимазана коров'ячим гноєм. Кожна родина мала кімнату для омивань – невеличке приміщення з ретельно вимощеним цегляним полом, з ухилом до кутка, де знаходився водостік. Цілком вірогідно, що жителі індських міст, як і сучасні індуси, здійснювали омивання навісточки, виливаючи воду з глеків собі на голову, хоча в деяких будинках існували ванни, викладені з цегли. Брудну воду виливали у спеціальні помийниці – вкопані у підлогу глиняні сосуди з отвором внизу. Через кам'яні лотки вода витікала в канали, викладені цеглою, що проходили повздовж кожної вулиці та провулку і мали 30-60 см глибини та 20-50 см ширини. Сюди ж витікали і нечистоти з будинків, в яких були вбиральні: в одному з них, датованому 3.500 р. до н. е., знайшли цегляний туалет зі стільчаком і підземною зливною системою. Зверху канали закривались цеглою, не скріпленою між собою на випадок потреби каналізації в огляді та чистці. Зрештою зливні води та нечистоти стікали у спеціальні криниці і через магістральні труби, діаметр яких досягав 2 м, виводились у великі канали, що вели до водних артерій, але до того проходили фільтрацію через відстійники, закриті міцно притертими кришками. Розкопки свідчать і про добре налагоджену си-

стему водопостачання: при багатьох будинках були викопані колодязі, а громадські колодязі діаметром до 1 м., викладені цеглою, влаштовувались прямо на вулицях. Така складна система дренажу, водопостачання та водовідведення могла існувати тільки під наглядом якогось муніципального органу. На думку А. Бешема, вона була одним з найвищих досягнень Індської цивілізації, і жодна інша з давніх цивілізацій, навіть римська, не змогла її перевершити [4].

Крім житлових будинків у хараппських містах були розкопані також громадські побудови: палац, ринок, зерносховище, приміщення для омивань. У деяких крупних будівлях (одне з яких мало розмір 230 x 170 м), складних за плануванням та конструкцією, знаходились великі зали з колонами. Дослідники вирішили, що це могли бути палаци, храми або зали народних зібрань. Осторонь від центру знаходився штучний прямокутний пагорб з сирцевої цегли висотою 10 м з похилими скосами, який вони назвали "цитаделлю", хоча він і не мав оборонного значення. На ньому знайшли залишки критого ринку площею 26 x 26 м, міське зерносховище та платформи для помелу зерна. Найбільш показною спорудою міста була велика купальня, колись двоповерхова. Чотирикутна в плані, вона була оточена з усіх боків галереями та кімнатами, дві з яких слугували банями і мали пристосування для обігрівання гарячим повітрям. В центрі знаходився відкритий басейн площею 12 x 7 м і глибиною у 2,4 м, для входу в який з двох боків були зроблені облямовані деревом сходи, що доходили до дна. Вода надходила до басейну з колодязя, розташованого в одній з навколишніх кімнат, а витікала з водосток, зробленого у кутку басейну. Кожна кімната мала двері, жодна з яких не знаходилась навпроти іншої. Дно та стіни басейну, збудованого з обпаленої цегли, були просякнуті бітумом, через що і нині, через 5.000 років, він зберігає свою водонепроникність. Існує думка, що басейновий комплекс використовувався для культових обрядів, оскільки практично в кожному домі були кімнати для омивань, та й ріка Інд протікала поряд, у підніжжя пагорба. Згадки про ритуальні басейни зустрічаються в архаїчній індійській літературі, і до сьогодення дня басейни в Індії виступають традиційною складовою індуїстських храмових комплексів. Отже, скоріше за все, населення культури Хараппи, подібно до індуїстів наступних століть, наділяло воду особливими властивостями, що мало вираження в його ритуалах.

На відміну від інших давніх культур, у містах долини Інду не було знайдено залишків грандіозних пам'ятників та інших меморіальних споруд – статуй, обелісків чи написів, які б увічнювали славу властителей або завойовників. На думку Д. Косамбі, існування хараппської культури не потребувало деспотичної царської влади чи захватницьких війн: головною опорою для неї було не насилля, а релігія [5]. Архітектура носила суто утилітарний характер, і прикладами орнаментативної кладки цегли. Нечисленні арки були лише ступінчастими, а колони – квадратними чи прямокутними. Проте населення, що не створи-

ло монументальних творів мистецтва, досягло високої досконалості в галузі малих форм.

Під час розкопок було знайдено велику кількість печаток із зображенням тварин: носорога, бика, слона, буйвола, крокодила, лева, тигра, що могло бути пов'язане з тотемістськими уявленнями населення. На трьох печатках зображено божество, що сидить у позі йога, типовій для аскетів та самітників давньої Індії: ноги притулені до тіла, п'яти зімкнені. У двох випадках воно сидить на троні, у третьому – на землі. Одягу на ньому немає, тільки браслети та моніста; на голові два роги, між якими стоїть деревце. Маршалл назвав цього бога "Прото-Шива", і ця назва стала загальноприйнятою. Майстри хараппської цивілізації виготовляли також чудові реалістичні статуетки тварин, зокрема мавпочок та білок. Для дітей робили іграшки: теракотових корів з рухомими головами, мавп, яких можна було смикати за мотузку, свистки у формі птахів. Знахідки численних теракотових статуєток жінок можуть бути вказівкою на існування культу жінки-матері, що потім набув поширення серед давніх народів. Їхні невиразні фігури, створені хараппськими скульпторами, свідчать про наявність в той час канонів жіночої краси, відмінних від властивих населенню наступних жителів Індії. Проте жінки Хараппи, як і жіноцтво всіх часів і народів, полюбили дорожчості і прикрашали себе важкими браслетами, крупним намистом та сережками. Форма та рисунок цих прикрас були досить різноманітні, деякі з них дуже гарні. Заможні жінки носили прикраси із золота, срібла, слонової кістки, фаянсу та напівдорогоцінного каміння (ляпіс-лазурі, яшми, сердоліку, агату чи оніксу). Бідні прикрашали себе виробами з міді, кістки, мушлів, обпаленої глини. Різне матеріальне становище жителів демонструє характер поховального інвентарю: дорогі прикраси знайдено у могилах багатіїв, а бідним небіжчикам іноді клали тільки мідний перстень.

Кераміка місцевих ремісників відзначалася високою технікою виготовлення та розпису глиняного посуду, який робили на гончарному крузі, а потім обпалювали. Грунтування робили червоною вохрою, а по ній йшов розпис чорною фарбою. Розписували зазвичай верхню частину виробів, оскільки нижню ставили у заглиблення в землі. Орнамент був дуже різноманітний: кола, трикутники, штриховка, рослинні та зооморфні мотиви. На думку Б. Богаєвського, хараппські сосуди представляли "звичайні три класи, характерні для культури типа Трипілля, архаїчного Ура або Криту давньомінойського періоду: 1) грубі сосуди без орнаментативної або із заглибленим орнаментом; 2) лощені блискучі з характерною червоною поверхнею; 3) ретельного виготовлення з тонким покриттям та розписом в одну або декілька фарб" [7, с. 217]. Яскраві кольори – червоний та жовтогарячий – були пов'язані з культом вогнища, що був основою багатьох давніх релігій.

Характер давньоіндійської цивілізації можна зрозуміти лише в разі урахування численних соціально-економічних та етно-культурних компонентів, що сформували її облік. З певною долею ймовірності зараз можна визначити мову, якою розмовляло населення хараппської цивілізації. Як показали дослідження

радянських та фінських вчених, що застосовували обчислювальну техніку, ця мова була протодравідська. Згідно глотохронологічним розрахункам, протодравіди знаходились у долині Інду в середині III тисячоліття до н. е. Точне датування цивілізації Хараппи утруднено відсутністю письмових джерел: її населення не лишило довгих написів на камені, як це було у Месопотамії, і не клало до гробниць померлих сувої папірусу, як єгиптяни. Після нього залишилися лише короткі написи на печатках-амулетах, які дуже важко піддаються розшифруванню. До того ж навіть у разі розшифровки вони навряд чи могли б стати у пригоді: скоріше за все на них викарбувані імена власників або божеств, яким ті вклонялися. Щоправда, корисною для датування є форма літер, яка поступово змінюється впродовж століть. Загальне уявлення про ці давні часи склалося після ретельного вивчення об'єктів, виявлених за результатами археологічних розкопок. За даними, отриманими у 1946 р. Р. М. Уїлером, можна вважати, що Хараппа була зведена на місці більш давнього поселення. Дату заснування Мохенджо-Даро визначити практично неможливо, оскільки нині його ранні культурні шари знаходяться нижче рівня Інду. Під час розкопок у Кот-Діджі, недалеко від Мохенджо-Даро, були знайдені залишки кераміки та досить грубого знаряддя, що говорить на користь припущення, що хараппська культура виросла на основі місцевої, ранньоземлеробської. Застосування карбонного методу дослідження дозволяє приблизно точно датувати час існування аналізованих шарів: для пізніх хараппських шарів Мохенджо-Даро він дорівнює близько XVIII ст. до н. е.

Характерною особливістю Індської цивілізації є надзвичайний консерватизм. Досить досконала, вона залишалася практично незмінною впродовж тисячоліття. За цей час у Єгипті змінилося більше десяти великих династій, Шумер був завойований Аккадом, склалася і розпалася імперія Саргона Великого. В устрої міст Месопотамії за цей час також відбулося чимало змін, а в Індії все залишалося так само, як і раніше. Тривала сталість існування Індської цивілізації свідчить про те, що її форма виявилася цілком прийнятною для місцевих умов. У Мохенджо-Даро розкопано дев'ять шарів побудов. Коли будинки в ньому руйнувалися під впливом часу, на тому ж місці зводили нові, надбудовуючи колишні стіни, і загальний план міста впродовж тисячоліття залишався незмінним. Лише під кінець існування міста з'явилися перші ознаки занепаду та запустіння. Деякі будинки верхнього шару, складені з менш якісного матеріалу, почали виступати на проїжджу частину вулиць, порушуючи лінії кварталу. В межах міста, навіть на центральних вулицях, виникли гончарні печі, чого раніше не було, оскільки зазвичай їх розміщували десть осторонь центру. Риси внутрішнього розпаду простежуються і в Хараппі. В обох містах порушилася торгівля (різко зменшилася кількість завезених об'єктів), занепадо ремісничє виробництво.

Загибелі культури долини Інду передував довгий період поступового занепаду, але кінець її, що завершився за одне століття, був раптовим. Почався він приблизно після 1760 р. до н. е., коли Мохенджо-Даро

був спалений, його мешканці вбиті, після чого життя в місті вже не відновлювалося. У давньоіндійській поемі "Махабхарата" йдеться про те, що причиною знищення Мохенджо-Даро був руйнівний вибух, який стався після появи сліпучого небесного саява та "вогнів без диму". І хоча опис катастрофи, зображений в поемі, здається фантастичним, він був до деякої міри підтверджений розкопками Р. Д. Банерджі. Наслідки такого вибуху стають можливими при наявності в атмосфері великої кількості так званих "чорних блискавок" і нагадують результати ядерного нападу на Хіросіму. Взагалі причина занепаду і загибелі індської культури є предметом запеклих дискусій між вченими. Чимало років домінувала теорія М. Уїлера та його прибічників щодо арійських племен, які зруйнували цю квітучу цивілізацію. Проте зазначені вище риси її занепаду проявилися ще до проникнення в індські міста чужоземних племен, що свідчить про початок внутрішньої кризи хараппської культури.

Деякі вчені вважали, що причина занепаду індської цивілізації полягає у таких змінах клімату, як посуха, викликана вирубкою лісів, засолення ґрунтів, повінь. Про це йдеться ще у Страбона: "Інд, залишивши своє річище, набагато глибше, стрімко тече, вивергаючись подібно до катаракти" (XV, 1.19). Його слова підтверджуються результатами гідрологічної експедиції Д. Рейкса, який дійшов висновку, що в зв'язку з тектонічними поштовхами рівень води в Індії змінився, і це призвело до затоплення міста. За даними експедиції пакистанських археологів та Пенсильванського університету, у 140 км від Мохенджо-Даро знаходився центр тектонічного струсу, що стало причиною його загибелі. Місто п'ять разів заливало водою, населення захищалося від повені, будуючи дамби, і все ж зрештою мусило його залишити. Наявність внутрішніх причин падіння хараппських міст не виключає роль зовнішнього фактору – вторгнення іноземних племен. Вивчення системи їхніх укріплень показало, що в останній період існування цих міст населення дбало про оборону. Переживаючи внутрішні зміни, цивілізація Хараппи стала більш уразливою, і поява завойовників легко підштовхнула її до занепаду [1].

Д. Косамбі вважає, що загибель хараппської цивілізації, як і давньої цивілізації Месопотамії, була викликана регіональною екологічною катастрофою: "...коли зрошувальні канали прийшли у занепад, настав кінець і Месопотамської цивілізації, і багаті, родючі землі перетворились на пустелю. Остаточна загибель міст долини Інду могла бути наслідком тільки однієї причини – краху їх системи землеробства. Оскільки там не було зрошувальних каналів, це означає, по-перше, що ріки, як це нерідко трапляється, могли змінити свої річища. Тоді місто втрачало своє значення порту, доставка зерна та інших продуктів ставала утрудненою. По-друге, завойовники не були землеробами. Вони зруйнували дамби, що сприяли значному розширенню площі відкладення родючого мулу під час розливу рік. Це означало кінець виробництва зерна, а отже, і самих міст, які в результаті тривалого застою почали вже схиливатися до занепаду" [6, с. 80].

Проте якими б не були причини загибелі хараппської цивілізації, нема підстав вважати, що багаті традиції її культури загинули безслідно. Щоправда, після її занепаду історія немовби робить крок назад, і на місці колишніх міст зводять свої бідні халупи індоарійські племена, які стоять тільки на порозі цивілізації. За даними “Рігведи”, найдавнішого письмового пам’ятника індійської культури, датованого кінцем II – початком I тисячоліть до н. е., вони будували свої житла з дерева та бамбука і оточували їх кам’яними стінами. Попередні традиції будівельного мистецтва втрачені, крупних міських центрів немає, Пенджаб лишився свого попереднього значення. Проте вже у перший період поселення індоаріїв у долині Інду вони вступили у тісний контакт з місцевим населенням, що стало початком процесу взаємовпливу.

Висновки. У загальному синтезі індоарійських і місцевих, доарійських елементів, спадок хараппської культури, безсумнівно, відіграв свою роль. Не виключено, як вважає Г. М. Бонгард-Левін, “що Хараппа вплинула і на процес “вторинної” урбанізації, яка через багато століть після занепаду індських центрів вже за зовсім інших історичних умов неначе знов відродилася, але вже у долині Гангу” [7, с. 13]. Хараппські міфологічні та космографічні уявлення після певного переосмислення увійшли до складу більш пізніх релігійних вчень Індії – індуїзму, буддизму та джайнізму. Отже, є всі підстави вважати, що відголоски давньої індської або хараппської цивілізації були причетними до генезису власне індійської культури.

Література:

1. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Древняя Индия. Исторический очерк / Г. М. Бонгард-Левин, Г. Ф. Ильин. – М. : Главн. ред. вост. л-ры, 1969. – 736 с.
2. Струве В. В. Дешифровка протоиндийских письмен / В. В. Струве // Вестник Академии наук СССР. – 1947. – № 8. – С. 51-58.
3. Луния Б. Н. История индийской культуры с древних веков до наших дней / Бханварлал Натурам Луния ; [пер. с англ. В. А. Тюрина] / под ред. Э. Н. Комарова. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 567 с.
4. Бэшем А. Л. Чудо, которым была Индия. – 2-е изд. / Артур Ллевеллин Бэшем ; [пер. с англ. В. С. Семенцова, О. Ф. Волковой, Ю. Е. Борщевского, В. Г. Эрмана]. – М. : Изд-во вост. л-ры РАН, 2000. – 614 с. (Культура народов Востока).
5. Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии: Исторический очерк / Дамодар Косамби ; [пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой] / ред. Н. Р. Гусевой. – М. : Прогресс, 1968. – 216 с.
6. Богаевский Б. Восток и Запад в их древнейших связях (по поводу новейших открытий в Индии) / Б. Богаевский // Новый Восток. – Кн. 12. – 1926. – С. 214-229.
7. Бонгард-Левин Г. М. К проблеме генезиса древнеиндийской цивилизации (Индоарии и местные субстраты) / Г. М. Бонгард-Левин // Вестник древней истории. – 1979. – № 3 (149). – С. 3-26.